

КАРЛОВЧАНИН У ВЕЛИКОМ РАТУ. ОСВРТ НА „РАТНИ ДНЕВНИК 1915–1917” БОГОЉУБА КОНСТАНТИНОВИЋА (ПРИРЕДИО ЖАРКО ДИМИЋ), НОВИ САД – БЕОГРАД, 2022, 180 СТР.

Једна од највидљивијих последица Великог рата, каже један француски историчар (*Christophe Prochasson*), јесте огроман број оних који су се латили пера да искажу и објаве своје искуство. Наравно, то се односи на Француску али, *mutatis mutandis*, сличну појаву налазимо у свакој националној култури озбиљније захваћеној Великим ратом” – истакао је у једном есеју Радослав Петковић. Премда се наведено односило, пре свега, на писање о Великом рату које је уследило по његовом завршетку, свест о томе да се учествује у значајним историјским догађајима и потреба да се остави одређени траг о себи, о ономе што је виђено и доживљено, били су присутни још у току самог светског сукоба. То је за „последницу” имало да је релативно велики број војника, учесника рата, водио дневнике, односно мање или више детаљно, у краћим или дужим временским одсецима, бележио своје – да се послужимо речима једног Солунца, Светозара Алексића – „удешаје и преживљаје”. Нажалост, многи од тих дневника и бележница нису сачувани. Један од јунака сјајне књиге Драгутина Паунића и Милије Ђорђевића „Три силе притисле Србијицу” – Радојица Петровић – о наведеној појави сведочи: „Водио сам дневник: кад сам стигао у Солун свакодневно сам бележио. Син се играо и поцепао – ту је био крај мом ратном дневнику”. Белешке његовог земљака и саборца Тихомира Миљковића имале су сличну судбину. „Донео сам и једну исписану свеску, као неки дневник. По-

губила га деца за стоком. Деца носила за овцама и читала” – наводи овај ратник из Азање. Наспрам наведених случајева налазе се оне дневничке белешке које су – захваљујући бризи потомака, надлежних архивских установа или пак пуком игром случаја – успеле да избегну такву судбину. Захваљујући прегалаштву ентузијаста, неки од тих сачуваних дневника су – читав век после времена у коме су настали – дочекали да први пут буду објављени.

Један од таквих дневника је онај који је Карловчанин Богољуб Константиновић (1877–1950) водио средином Великог рата – од јуна 1915. до јуна 1917. године. Бележница Б. Константиновића је – заједно са осталим документима из „породичне архиве” (документи, писма, разгледнице, грађевински пројекти, „фотографске стаклене плоче”) – нађена на тавану куће Стевана Константиновића захваљујући његовој супрузи Јелени, која је о постојању тог материјала обавестила Жарка Димића. Према његовом сведочењу, сав тај материјал био је „прекривен слојевима голубијег измета и прашином”, а сам дневник налазио се у „доста лошем стању”. Мало је, дакле, недостајало да дневничке белешке Б. Константиновића понове судбину поменутих загубљених и уништених дневника. Благодарећи историчару и књижевнику Ж. Димићу наведено сведочанство је на стручан начин припремљено за објављивање и – уз одговарајуће прилоге, коментаре и уводне напомене – предано на увид научној и широј јавности. Појаву ове књиге можемо посматрати у контексту обновљеног интересовања за период Великог рата, до чега је дошло поводом стогодишњице од првог светског сукоба. У вези са тим, током претходне деценије објављен је низ научних чланака, монографија, синтеза, одржани су бројни научни скупови, штампана репринт издања значајних књига, публиковани су зборници докумената, мемоари и дневници учесника. Све је то видно проширило границе научног знања о ономе кроз шта је српски народ прошао током овог великог ратног сукоба, који је умногоме обликовао читав 20. век и покренуо процесе чије се последице и данас осећају.

*

Ратни дневник Б. Константиновића објављен је у едицији „Србија 1914–1918”, заједничком издавачком подухвату Прометеја и Радио-телевизије Србије. Од 2014. године до данас овом значајном едицијом обухваћен је троцифрен(!) број важних наслова. Попут осталих књига из ове едиције, и *Ратни дневник 1915–1917* одликују одлична техничка припрема, тврд повез и препознатљиво дизајнира-

не корице. Као читаоци, поздрављамо одлуку издавача да се уместо енднота у новијим издањима едиције пређе на фусноте. Структуру књиге чине уводне напомене Ж. Димића под насловом „Ратни дневник (бележница) карловачког Србина – аустроугарског војника Богољуба Константиновића (1915–1917)” (стр. 5–11); за њима следи текст дневника (стр. 15–87), а потом је – практично у форми прилога – дат „Оригинални изглед ратног дневника Богољуба Константиновића” (стр. 89–175); књига је засвођена биографском „белешком о приређивачу” (стр. 177–180). Осим факсимила оригинала ратног дневника Б. Константиновића, садржај књиге обогаћен је са 29 различитих фотографских прилога. У питању су слике Б. Константиновића (стр. 4, 8) и чланова његове породице (стр. 7, 9, 10, 11, 12–13, 18, 40, 68), потом Карловчана који се помињу у дневнику (стр. 16, 39, 57, 67), Ратничког гробља у Сремским Карловцима (стр. 73), те низ фотографија Нађварада (Великог Варадина), односно Орадее, у којој се – највећим делом – одвијала „радња” дневника (стр. 20, 23, 27, 30, 31, 36). У форми прилога дати су и документи чланова породице Константиновић (стр. 58), једна од дописница коју је Богољуб упутио брату Глигорију (стр. 25), џепни календар у коме су војници водили дневнике (стр. 14), насловна страна књиге (стр. 83) и огласи из новина (стр. 84) које Б. Константиновић помиње у дневнику, као и његови цртежи (стр. 84, 86).

*

Како би садржај дневника сместио у одговарајући контекст, Ж. Димић се у уводном поглављу осврнуо на Сремске Карловце и Карловчане у Великом рату, као и на однос аустроугарских власти према Србима. „И поред тога што су били држављани [Аустроугарске] они су трпели огромна мучења, шиканирања, затварање у логоре, као што је Арад, убијање под разним оптужбама у својим местима где су живели, а посебна стратишта била су на фронтовима у Галицији, Италији и према Србији. Разне су и чудне људске судбине ових Срба, аустроугарских војника. Једна од таквих је и судбина Карловчанина Богољуба Константиновића. Ипак, не смемо заборавити да је један број Карловчана ступио у добровољачке јединице српске војске током боравка на фронту према Русији где су доспевали углавном дезертерством или заробљавањем, односно након предаје руској армији” – истиче у вези са наведеним Ж. Димић. Приређивач, даље, у уводном поглављу говори о проналажењу Богољубовог дневника и „породичне архиве” Константиновића, за које наводи да су „једна од познатијих и угледнијих карловачких породица”, из које је потекло

више свештеника и трговаца. Кроз основне податке о животу и раду Б. Константиновића (стр. 7–9), Ж. Димић нам приближава личност аутора дневника, на основу чега можемо боље да разумемо како садржај објављеног сведочанства, тако и одређене уписе који се не односе само на општа дешавања. Имајући, на пример, у виду да је отац Б. Константиновића био свештеник, постаје нам јасније зашто – као интернирац – недељом и празницима није радио, као и његови релативно чести уписи о похађању богослужења и причешћивању. Ако узмемо у обзир да се школовао на Вишој техничкој школи у Бечу, да се бавио проналазаштвом и настојао да патентира своје изуме, јасно нам је зашто у возу са немачким војницима заповеда разговор о „немачким железницама”. Ако уз склоност ка техници имамо у виду и његов таленат за цртање и израду „грађевинских нацрта за куће и качаре”, схватамо зашто у његовој бележници „срећемо” цртеже појединих машина или податке о „уљаним воденим бојама”.

На крају уводног поглавља Ж. Димић изнео је основне податке о дневнику, за који наводи да је „један хронолошки записник” у коме је Б. Константиновић бележио оне ствари које је „сматрао значајним догађајима из своје војничке свакодневице”. Димензије бележнице су 10,5 пута 16,5 центиметара, и – како из приложеног „оригиналног изгледа ратног дневника” видимо – у њој се налазе 83 исписане стране (стр. 91–95, 97–165, 167–175). Интересантно је поменути да се на једној војничкој фотографији Б. Константиновића из Нађварада у џепу на војничкој блузи назире ова бележница, заједно са пенкалом којим су писане белешке (стр. 4). Када је о хронолошким границама дневника реч, њиме је обухваћен период од 24. јуна 1915. до 1. јула 1917. године. Током наведеног периода од 24 месеца и неких недељу дана, уписи нису равномерно распоређени. Најдетаљније је покривен почетни период од 24. јуна 1915. до 30. јануара 1916, када су уписи практично свакодневно уношени у бележницу. На почетку тог периода Б. Константиновић је, по свему судећи, интернирац у „Ивањецу”/„Ивањцу” код Вараждина (вероватно је реч о Иванецу). Током тог периода (24. јун – 11. август 1915) уписи су кратки и не заузимају много простора (стр. 15–17). Пошто је 8. августа „позван за облачење”, односно на регрутацију, наредних неколико дана провео је на релацији Загреб – Вуковар – Сремски Карловци (стр. 17–18). Од 15. до 23. августа 1915. био је на „вежбама”, односно краћој обуци у Вуковару (стр. 18–20), а потом је уследио дужи боравак у Нађвараду (24. августа 1915 – 10. јануара 1916). Четири и по месеца које је као аустроугарски војник провео у Нађвараду (данашња Орадеа у Руму-

нији) представљају централни, највећи и најзначајнији део дневника (стр. 20–66). Када је у јануару 1916. био отпуштен из „војништва“ допутовао је у Сремске Карловце, у којима је боравио до краја 1916. и током прве половине 1917, када се завршава дневник (стр. 66–73). У првом периоду по доласку у Карловце је, вероватно по инерцији, још неко време (до краја јануара 1916) мање-више редовно бележио догађаје (стр. 66–69), а потом су уписи постајали све ређи и нотирао је само важније ствари. Од почетка фебруара 1916. до почетка јула 1917. унето је свега 37, махом краћих уписа (стр. 69–73). Осим дневничких белешки водио је и детаљан „трошковник“ (стр. 74–82), а у бележницу је уписивао и различите краће уписе (стр. 83–87).

Од „формалних“ одлика дневника, чињеница да је вођен ћирилицом такође заслужује да буде истакнута, због тога што се као једно од националних обележја српског народа током Првог светског рата нашла на удару аустроугарских власти (предисторија забране ћирилице у Дунавској монархији може се пратити од 18. века и Марије Терезије). Дневник јесте био лична ствар, али у времену опште антисрпске хистерије – која је у Црно-жутој монархији прерасла у државни терор над Србима – различите, наоко ситне ствари могле су да изазову подозрење власти (погледати, на пример, сумњичење старешина у вези са разговором који је Б. Константиновић водио са свештеником – стр. 32). Употреба ћирилице – препознатљивог знака и симбола српског народа – у околностима опште србофобије, мржње која је у аустријској и мађарској јавности постојала према Србима, уопште није била пожељна. (Примера ради, један други Сремац, управник Казненог завода у Сремској Митровици др Милан Костић, током Првог светског рата водио је дневник латиницом.) Немамо довољно података да бисмо о томе говорили као о чину личног отпора, али је извесно да је Б. Константиновић, као неко ко се годинама школовао у Бечу, без икаквих тешкоћа могао да води дневник латиницом, што је у наведеним околностима (нарочито у периоду док је као војник боравио у Нађвараду) свакако било доста опортунитета.

*

Када је о садржају дневника реч, Ж. Димић истиче да он „не доноси, као што би читалац очекивао, директне ратне извештаје са фронта, о биткама, мртвим, рањеним и страдањима већ носи причу једног Србина, аустроугарског војника, који је тада имао око 38 година и који је очито пратио вести са фронта из аустроугарских извора”. Осврнувши се на још неке ствари о којима дневник сведочи (догађаји из свакодневице једног војника, шиканирања и невоље

кроз које је пролазио, кретање цена хране током рата...), Ж. Димић је напоменуо да он представља један „занимљив детаљ у разумевању статуса и става једног Србина, грађанина, Монархије и војника исте која до истребљења ратује против његовог српског народа”. „Овај феномен, нажалост, до данас није историјски и социолошки истражен и нека овај рад служи као један мали прилог за будуће истраживаче ове теме” – додаје приређивач.

На самом крају уводног поглавља Ж. Димић истиче да се не сме губити из вида „како је, и у ком садржају” Б. Константиновић „записивао и описивао догађаје око себе с обзиром да [су] се ове његове бележнице/дневника у сваком тренутку могле дочепати, и у њега имати увид, аустроугарске војне власти те је врло лако могао бити оптужен за шпијунажу и велеиздају ако им се ту нешто не би допало”. Пречански Срби су током Првог светског рата морали да се држе кетмански. Они су, како наводи Трива Милитар, „ћутали и трпели”, али нису „клонули”, нити „изгубили веру и наду у бољи обрт ратне среће у нашу корист”. Исказивали су лојалност Двојној монархији и одазивали се својим „грађанским и домољубивим дужностима”, али су „врло вешто и лепо знали да се извлаче одасвуд”. Они су се, дакле, попут Б. Константиновића, одазивали позиву „за облачење” и у војсци полагали заклетву (стр. 21), али су на све могуће начине – као Б. Константиновић – настојали и успевали да буду „из војништва отпуштени” (стр. 68). Без обзира на то шта је интимно мислио и проживљавао, Б. Константиновић на страницама своје бележнице није могао да дâ одушка својим осећањима. Такав контекст и наведену „двојност” не смемо губити из вида када читамо дневник, а нарочито онај (већи) део који је настао током периода који је овај Карловчанин као војник провео у Нађвараду.

Поменуто околност утицала је на то да је Б. Константиновић у случају одређених личних, свакодневних ствари, попут сусрета које је у Нађвараду имао са сународницима, углавном суграђанима из Сремских Карловаца, само нотирао, али није бележио оно о чему су разговарали. Међутим, управо такви разговори имали су изузетан, вишеструки значај. С једне стране, пречански Срби су током таквих сусрета храбрили једни друге. Како сведоче савременици: „Наши људи, ма где се састали, у свакој прилици и на сваком месту, стално су уливали један другом поуздање”. С друге стране, на тај начин шириле су се вести међу Србима, који нису веровали, како наводи Т. Милитар, „ни аустроугарским ни немачким званичним и незваничним саопштењима са ратишта”. Иако су пратили писање штампе, за њих

је велику важност имао „телефон без жица“ тј. усмено преношење вести”. Српска „тајна обавештајна служба” ревносно је радила током рата и „вести са фронтова” су се „невероватном брзином разносиле”. Било је при томе и различитог „претеривања и преувеличавања”, али, како сведочи Т. Милитар, „главно је да су се додавале и шириле и војне, и ратне, и политичке, и разне друге вести и говоркања”. Док је као регрут боравио у Нађвараду, Б. Константиновић ретко бележи такве вести – 4. новембра 1915, наводи да је „по приватној вести” сазнао да су „Бугари потучени од Француза”, а две недеље касније записује да је „чуо да је Румунија прекључе [...] објавила рат”. Тек по повратку у Карловце почиње нешто слободније – али поново без коментара(!) – да бележи информације које су тим путем стизале до њега („Дознам да је ...”; „Приповеда се да ...”; „Раширени по Карловци глас ...”; „Са инђијског вашара причају да ...”). Нека од „сазнања” која су тим путем до њега стизала била су, очигледно, нетачна. Тако, на пример, 14. јануара 1916. бележи: „Срби отели Приштину и дошли до Ниша”.

Упркос (оправданој) сумњи пречанских Срба у веродостојност информација које су потицале из аустроугарске штампе, Б. Константиновић је – када је о догађајима од ширег значаја реч – пре свега преносио, односно дословно преписивао вести из новина. Бележио је, дакле, догађаје, али није их коментарисао, нити износио сопствени став и мишљење о ономе што се дешавало. Штета је што после рата, ослањајући се на дневничке белешке, у форми сећања није изложио проживљено. Тада је, у другачијим политичким околностима, било могуће исказати све оно што током рата није могло да се стави на папир. Да ли због тога што је сматрао да његово ратно искуство „из позадине” нема шири значај, или због мањка времена и/или мотива услед окупираности својим патентима и изумима, тек Б. Константиновић се после рата није подухватио писања мемоара. Пошто у дневнику не износи сопствене ставове и осећања, њих морамо – и донекле можемо – да тражимо, одгонетамо и наслућујемо између написаних редова. Да би тај „посао” био успешнији, потребно је ослонити се на „општа” сазнања из историографске и друге литературе, која нам помажу да потпуније сагледамо „атмосферу времена” и разумемо искуство и различите ствари из живота једног пречанског Србина током Великог рата. У том смислу нарочито је корисна књига *Из позадине. Записци из Светског рата* поменутог Тривуна Триве Милитара, коју најтоплије препоручујемо за упоредо читање са „Ратним дневником” Богољуба Константиновића. Све оно што је Б. Константиновић морао да прећу-

ти у дневнику, Т. Милитар је током међуратног периода пажљиво записивао, оставивши притом вредно сведочанство о „стању духа”, држању и животу пречанских Срба у, како је наводио, „нашој Војводини” током „Великог светског рата”.

*

Уз вођење дневника ћирилицом, и околност да је потицао из свештеничке породице посредно нам може нешто рећи о националној (само)свести Б. Константиновића. Не само отац Никола, већ и Богољубов(!) стриц Василије и брат Глигорије били су свештеници. Како савременици сведоче, српски „попови” били су „ватрени родољуби”. Због националног рада изазивали су нарочито подозрење аустроугарских власти и претрпели систематски прогон током Великог рата. (Поменули смо већ да је Б. Константиновић после једног разговора са српским свештеником морао да одговара на питања о томе због чега је и о чему са њим разговарао.) Према истраживањима Радмиле Радић и Момчила Исића чак 51% српских свештеника и монаха претрпело је током Првог светског рата директне последице рата (убијени, интернирани, узимани за таоце, затварани, избегли...). Свештеници и монаси из Срема налазили су се под нарочитом лупом власти и били су међу онима који су најизразитије били погођени репресивним мерама Аустроугарске. Они су били убијани, малтретирани, „шамарани”, „кундачени”, „бијени”, „пљувани”, исмевани, вређани, изложени „сталном шиканирању” и понижењима; велики број свештеника је интерниран, а у појединим сремским манастирима (Кувеждин, Фенек) била су ухапшена читава братства. Само до краја августа 1914. било је ухапшено, а потом интернирано, 18 монаха и 50 свештеника из Срема. Осим тога оскрнављен је, спаљен, срушен и пострадао низ цркава и манастира у Срему. Према усменим сведочанствима која је током међуратног периода прикупио и објавио Тоша Искруљев (*Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*), војници царевине која је имала амбицију да шири „праву културу” и врши „цивилизаторску мисију” ван својих граница, на територији Двојне монархије, у Срему, спаљивали су живе свештенике (Бошка Момировића у Брестачи) и храмове (манастир Фенек) током Првог светског рата.

Заправо, већ и сама околност што је Б. Константиновић потицао из Срема и Сремских Карловаца могла би нешто да каже о његовој националној самосвести. Свесни ограничења које једна оваква генерализација носи са собом, истичемо да је становништво Срема одликовало, како наводи Јован Цвијић, „жарко родољубље”. Био је

то крај у коме је – због близине Србије, околности да се у њему налазило седиште Карловачке митрополије и низ манастира, те дуже традиције српских школских установа на том простору – национална свест била изражена. Упркос свим репресивним мерама и терору коме је становништво тог краја било изложено (када је о територији Аустроугарске реч, Срби са подручја Срема су, уз сународнике из Босне и Херцеговине, највише настрадали у Великом рату), ништа није могло да поколеба „сремачки пркос”. Сетимо се анегдоте како је 1915. године у Иригу председник општине Паја Стојшић на прослави „рођендана цара и краља Франца Јозефа” честитао исти „Његовом Величанству, краљу Србије, Петру Првом Карађорђевићу”. И ако се на тој прослави и није десило баш све онако како Борислав Михајловић наводи у *Аутобиографији – о другима*, та прича садржи у себи – како је Михиз приметио – „саму суштину осећања српског пречанског света”, самим тим и Сремаца, „у Првом светском рату”. У том и таквом Срему Карловци су „били на гласу као место нарочито одушевљено за уједињење са Србијом” (Т. Искруљев). Осим различитих „појединачних” репресивних мера којима је становништво Сремских Карловаца, као „опасног бунтовног места”, било изложено, у једном тренутку, 12. септембра 1914, целокупно(!) српско становништво је, „уз велике патње и злостављања”, било „евакуисано” и „ресељено по јужној Угарској”. Иначе, том приликом је у Карловцима остављено „80 католика ’да чувају град’ и хране стоку”. Они су, међутим, „харали и пљачкали српске куће”. „По повратку Срби су налазили опљачкане ствари код комшија, ’чувара’ католика, а ако су их тужили, не само да нису добили ствари назад, него су још затварани и слани у интернацију” – жалили су се после рата Карловчани на једну у низу претрпљених неправди.

О односу Б. Константиновића према Црно-жутој монархији (и њеној војсци) посредно би могли да сведоче и они записи из дневника који говоре о његовој непослушности (стр. 22–23, 31–32, 37, 57). „Сремачки пркос” или пак личне карактерне црте, тек Б. Константиновић је знао да се пожали на однос старешина према војницима („због ћушања момака”), да се споречка, па и посвађа са њима. Официри и подофицири сматрали су да се он „противи војним заповестима”, па је током боравка у Нађвараду био затваран у самицу, прећено му је озбиљнијим казнама, попут двосатног вешања, односно „привеза” за стуб, а једном приликом добио је и батине. У вези са тим он у дневнику бележи: „’Zugsfiger’ [’водник’] Weber [Вебер] двапут ме оборио на земљу ногама ме ударао, са речима ’ти свињо ождерана нећеш

да требиш кромпир на Marodevisite.” Још једна од карактеристичних епизода је она када се, условно речено, побунио због стања у коме су се налазиле његове ципеле. „Изјутра Орловић све vergaterovao, па приметио што нисам очистио ципеле. Рекох да нећу што нису читаве. Кад морам трпити блато у ципели нећу ни да чистим. Почео ме гурати са ‘марш на рапорт’. – Молим учтивије понашање. Ја ћу ићи јер се не бојим рапорта. Позове ме у канцеларију, покаже ме другима, али кад рекох да такве ципеле ни грабанцијаши [неуредни људи] не носе, рекао да одем и [да му донесу] ципеле” – прибележио је Б. Константиновић 15. децембра 1915.

*

Још једна чињеница која говори о односу Б. Константиновића према Двојној монархији и рату који је водила представља његова тежња да се ослободи војничке обавезе. О том питању се у дневнику уопште директно не говори, али на основу онога што можемо прочитати „између редова” долазимо до таквог закључка. Осим дневника, у коме налазимо довољно разлога за сумњу по том питању, на то нас упућују и општа сазнања о начину на који су се пречански Срби – „симуланти” и „забушанти” – током Првог светског рата држали на том плану. Коментаришући наведену појаву Т. Милитар истиче да су „наши [...] врло вешто знали да се извлаче”: „Симулирале су се све могуће болести. Неки су мазали руке и ноге некаквом течношћу, те су им ове отицале; неки су, опет, одједном оћоравили; неки постали кљастии; туберкулозних и оболелих на срцу или другим унутарњим болестима било је на сваком кораку, у великом броју.” (Данас са симпатијом и осмехом можемо да читамо о оним Србима „тешким” болесницима који су стално ходали са штакама, црним наочарима, или били ‘потпуно’ глуви, кљастии, ћопави, нервно и умно оболели” о којима Т. Милитар пише. Међутим, треба рећи да је негативна страна ове појаве била та што су појединци, у настојању да избегну одлазак на фронт, озбиљније нарушили здравље. Забележени су, на пример, случајеви сакаћења и убризгавања масне соде у руке или ноге, што је знало да изазове трајне проблеме са здрављем, па чак и смрт.) Уз помоћ „симулирања” и/или новца Срби су успевали да „зајазе незаситу коруптивну хидру војних и цивилних власти” Аустроугарске. „Слаба плата чиновника и општа невоља ‘омекшале’ су чиновничка срца, повећали им ‘увиђавност’ и улили ‘хуману обзирност’ према нашим” – објашњава Т. Милитар.

Објективно посматрано, Б. Константиновић је имао добру „основу” за такав подухват. Судећи према записима из дневника, он је

заиста имао одређене проблеме са здрављем. Користио је „појас за брук“, жалио се на „реому у ногама“, односно „ревматизам“, а најозбиљније проблеме имао је са плућима, на основу којих је и успео да се извуче из војске. У вези са тим бележи да су га старешине „нагрђивале“ због тога што није могао да трчи „као остали“. Он овако описује своје тегобе: „Од прекључе промукао и цело ме тело боле. Због тога што сам морао трчати, па се у трчању задувам, а пошто је ладно и кишовито време, у трчању задувам се па ми грло и прса назебу“. Из дневника видимо да се током боравка у Нађвараду Б. Константиновић често пријављивао за лекарски преглед, да је један део времена провео у болници, а понекад је добијао „лаку службу“, односно био „ослобођен службе“ на неколико дана. Списак здравствених проблема на који се жалио био је подужи. Осим на промуклост, назеб и околност да га „сво [...] тело боли“, наводио је и поменуто „реому“, као и главобољу и грозницу. На једном прегледу жалио би се на „пролив“, а на другом се пак „потужио [...] лекару“ да је „затворен“. У склопу низа здравствених тегоба на које се из дана у дан жалио, поједине жалбе, нарочито у контексту тешких ратних прилика и несташице хране, делују комично: „Потужио се доктору да ме супа пече у устима“. (Није чудо што је Аустроугарска пропала када су њени војници износили такве примедбе.) С обзиром на његов здравствени билтен, држање и сталне жалбе јасно је што су му се старешине и лекари подругљиво обраћали са „чико“ и говорили му да је „прави маторац“, а понекад и погрдно: „свиња матора“.

Упркос поменути жалбама на здравствено стање, низ података из дневника говори у прилог томе да ти проблеми и нису били тако озбиљни, односно да је Б. Константиновић у одређеним приликама „симулирао“. Пре свега, у пар наврата је после прегледа или боравка у болници установљено да је „способан“. Осим тога, карактеристичан је и низ реакција старешина и лекара на његове жалбе. „Ви се опет пријављујете, срам вас било“ – прокоментарисао је једном приликом надређени официр. Дешавало се и да му старешине припрете („запамтићеш већ. Ја ћу теби већ показати“) приликом пријављивања за преглед, ако се испостави да му није ништа. Било је и дана када су одбијали да га прибележе за преглед. Да такво понашање није било сасвим без основа, говоре и коментари доктора. „Лекар ми рекао да ћу затворен бити ако се други пут пријавим“ – бележи Б. Константиновић после једног прегледа. После другог пак наводи: „Нагрдио ме и рекао да нема ништа“. Међутим, све то није сметало Б. Константиновићу да настави да се пријављује за прегледе и износи своје

„тегобе”. Упорношћу је дошао до тога да је после четрдесетак дана боравка у Нађвараду један од лекара приликом прегледа осталима – како бележи Б. Константиновић – „рекао да ме одавно знаде и да дуго болујем”. Читајући дневник стичемо утисак да су се после неког времена и старешине („ал то ће бити срећа да те отпусте, барем нећемо се с тобом гњавити”) и лекари („то не бих смео да одобрим, али ипак”) „уморили” од његових „бољки”. Да ли је, осим „симулирања”, било и подмићивања, можемо само да претпостављамо. Тешко је поверовати да су старешине и лекари тек тако променили однос према њему. Утолико пре ако имамо у виду његово конфликтно понашање. Симптоматично је да се дан по доношењу одлуке о упућивању кући састао са „стражмештром Цајзлом” и да му се – саопштивши „какав је успјех јучер био” – захвалио (на чему?). Из дневника видимо и да се претходно у пар наврата у децембру 1915. састајао са „правником Гајиновим”. Баш негде у то време, средином децембра 1915, испоставило се и да један од старешина познаје његовог брата Спасоја, а из дневника видимо да је породица била спремна да предузме одређене кораке како би олакшала Богољубов положај.

После нешто више од четири месеца боравка у Нађвараду Б. Константиновић је дошао до жељеног циља. Почетком јануара 1916. лекари су – због „јаке упале плућа” – констатовали: „Не може се очекивати побољшање у року једне године – кући”. Због наведене дијагнозе и препоруке је „супровитиран [стављен на посматрање] на годину дана” и упућен у Сремске Карловце. Да његово здравствено стање није било баш онако тешко како би се на основу наведеног дало закључити, говоре записи о употреби алкохола. Једном приликом када је ишао у болницу на преглед свратио је у „један дућан” где је попио „ракију једну”. Истог дана када су му доктори саопштили да има „јаку упалу плућа” свратио је у „гостиону” где је „попио чашу пива”. Ако једно пиће још и није „страшно”, свега неколико дана пошто му је саопштена наведена дијагноза („тренутно јака упала плућа”) у дневнику наилазимо на епизоду тешког пијанства: „Остао у бирцузу. Око 10 сати дођу два Руса па ме са још једним изљубе и оду. Око подне повраћао, па ме друг одвео у други бирцуз да пиво пијем, пошто сам опет повраћао. [...] Скинем само ципеле, па легнем. Лежао до сутра у подне.” (Претпостављамо не због „јаке упале плућа”). Иначе, од када је ослобођен војне службе, у јануару 1916, па све до краја дневника, односно до средине 1917. године, у његовој бележници не наилазимо на податке о било каквим здравственим проблемима. Аустроугарске власти су, наравно, биле свесне околности да су многи на сумњив на-

чин успевали да се ослободе војске. Из дневника Б. Константиновића видимо да су му званичници у Сремским Карловцима, пошто је био отпуштен из „војништва“, скренули пажњу: „Сад идите, али да се не вучете по биртијама, да пијанчите, јер ако вас само једаред видим у бирцузу одмах ћу вас дати затворити.“ (Да ли је болесном човеку, са „јаком упалом плућа“, заиста потребно напомињати да не „пијанчи“?) Крајем октобра 1916. Б. Константиновић бележи да је „жупанијски тајник из Вуковара“ Драгутин Павлинић испитивао „интернире“ о томе „како су пуштени и ко им је правио молбу“.

*

У низу посредних сведочанстава о погледима и ономе што је интимно проживљавао Б. Константиновић, простор који је у дневнику посветио „тројној офанзиви“ Централних сила на Србију представља најупечатљивији показатељ његових националних осећања. Прва назнака о предстојећој офанзиви прибележена је у дневник 30. септембра 1915. Тада је штапски наредник Шмидер током вежбе поменуо да се „очекује пад 'Цариграда или Aust[rija]' – да уђе у Србију и да је на граници преко милион војске, али се од ње никаква информација добити не може у каквом положају и где се налазе“. Неколико дана касније, 3. октобра, Б. Константиновић бележи да је пуковник издао наређење да „марш компанија сутра у 6 сати изјутра у Срем одлази и да је заповеђено свим компанијама 70 R[regimente – пука] које у ватру одлазе, да у Срем иду“. Од 26. октобра 1915. почиње мање или више детаљно да преноси писање штампе у вези са офанзивом Централних сила. Околност да се од краја октобра до почетка децембра налазио у болници омогућила му је да помно прати и записује писање штампе у том периоду. Детаљно је бележио кретања на фронту, податке о заробљеним српским војницима, заплењеном наоружању и различите вести. Лако се може уочити да је писање аустроугарске и немачке штампе у том периоду било прожето пропагандним тврдњама и нетачним информацијама. На пример, извештавано је да је у Србији владало „врло велико огорчење против краља Петра и Пашића“ (стр. 43); јавност је обавештавана о погибији Милана Прибићевића (стр. 46–47) и неуспешном покушају атентата „једног српског мајора“ на Николу Пашића (стр. 49).

Питање „тројне офанзиве“ доминира дневником у периоду од краја октобра до почетка децембра 1915. године (стр. 37–56). Б. Константиновић се, потом, краће осврће на њега крајем децембра (стр. 61–62), а и почетком 1916, по доласку у Карловце, бележи поједине ствари које је чуо или уочио (стр. 68, 69, 70). Последњи упис који

се односи на офанзиву Централних сила датиран је са 18. мартом 1916. и гласи: „Од недеље, 12. III непрестано жељезница Црвеног крста носи од доле рањене војске и трен непрестано горе пролази“. С обзиром на број страница који је посвећен „тројној инвазији“, можемо рећи да се велики део дневника односи на то питање. Заправо, током двогодишњег периода у коме је вођен дневник ниједном другом питању није посвећена ни приближно толика пажња. Иако Б. Константиновић не наводи сопствене ставове и осећања, на основу простора који је у дневнику посветио тој тематици и напетости, концентрисаној пажњи са којом је пратио догађаје јасно је колико је тешко преживљавао те тренутке. За пречанске Србе то су били, како сведоче савременици, „тешки дани, најтежи за све време Светског рата“. „Наш бол и очај били су неизмерни“; „Наши душевни јади били су у те дане тешки и претешки“ – наводи Т. Милитар, додајући да упоркос свему нису „духом клонули“.

Б. Константиновић је у дневнику бележио још неке ствари у вези са Србијом. Тако је, на пример, 15/28. маја 1917. записао: „Жељезница од 15 вагона поред Карловаца прошла горе са интернираним Србијанцима“. У вези са офанзивом Централних сила на Србију, бележио је и вести са „црногорског ратишта“. Из разумљивих разлога, Б. Константиновића је дотицало и оно што се дешавало са његовим земљацима, Србима из Срема, па у дневнику срећемо и различите уписе о њима. Тако крајем октобра и почетком новембра 1915. бележи податке о суђењу и пресуди карловачком професору Милану Недељковићу. Иако је „одлучно порицао оптужбу“, он је у Загребу осуђен на „10 месеци тешке тамнице пооштрене сваки месец једним самотним затвором“, због тога што је – наводно – „на предавању јуна и јула 1914. говорио о пропасти Аустро-угарске“ (стр. 38–39). Касније, 1. јула 1917, нотира да је „дошао проф. Недељковић натраг из затвора у Карловце“ (стр. 73). Ради потпуније представе о „случају“ професора М. Недељковића, односно о ономе што се догађало са пречанским Србима од лета 1914, напомињемо да је он био ухапшен још на почетку Великог рата и интерниран. (И двојица његових синова, Бошко и „Љуба“, били су интернирани током рата.) На основу датума када је Б. Константиновић прибележио његов повратак видимо да је казна била дужа од поменутих „10 месеци“. У литератури се могу наћи различити подаци о дужини казне на коју је осуђен, а сам М. Недељковић је после рата наводио да је „осуђен и одробовао 15 месеци у Лепоглави“. (Пошто ни наведени период у потпуности не покрива период од када је крајем октобра 1915. осуђен до његовог повратка у

Карловце почетком јула 1917, можемо рећи да је он био један од оних угледних Срба које су аустроугарске власти током Првог светског рата вукле – како је наводио Т. Милитар – „од једног суда до другог, из једне интернације у другу”). Говорећи о начину на који је осуђен, Милан Недељковић је наводио да је шеф полиције у Сремским Карловцима Артур Валка – „затвором и претњама” – приморао неколико „гимназисти” да сведоче против њега у „велеиздајничкој парници”.

О репресивним мерама према Карловачким Србима сведоче још неки уписи из дневника. На пример, 23. октобра 1916. Б. Константиновић бележи да је претходног дана „дошао Др. Николића син са робије као невин”, додајући: „У полицији га затворили. Не пуштају га кући”. У питању је био Васа, најмлађи син адвоката др Косте Николића. Његова два старија брата стрељана су 1914. године, а он, као малолетник – тада петнаестогодишњак – није могао да буде осуђен на смрт, већ је добио казну од 15 година робије. Кривица му се састојала у томе што је „у Попинцима српској војсци дао хлеба и кафе”. Служио је казну у Лепоглави, где је оболео од туберкулозе. Да ли због нарушеног здравља или, као што наводи Б. Константиновић, „као невин”, у октобру 1916. он је ослобођен. Међутим, здравље му је у толикој мери било нарушено да је наредне, 1917. године умро. Из наведене перспективе посматрано, држање полиције у Сремским Карловцима према малолетном и тешко болесном лицу изгледа још непримереније. Прибележивши трагедију породице Николић, која је током рата изгубила сва три сина, Тоша Искруљев додаје: „Можемо замислити како је родитељима било. Отац им Коста пресвисне и умре од бола душевног за децом”. У дневнику Б. Константиновића наилазимо на још неке податке који говоре о држању Црно-жуте монархије према пречанским Србима. На пример, упис од 27. јануара 1916. на упечатљив начин сведочи о односу аустроугарских власти према српском духовном и националном наслеђу: „Свештеницима заповеђено да се у цркви ни једна светосавска песма ни молитва споменути не сме”. Нешто касније, крајем фебруара 1916. Богољуб је прибележио да власти „огласом опомињу регруте на заклетву” и прете „преким судом” због тога што се Срби из појединих насеља „противе позиву”. Што се тиче сила Антанте, савезница Србије у Великом рату, Б. Константиновић повремено бележи податке о Француској и Енглеској, али на основу релативно честих уписа у вези са Русијом и Русима може се наслутити у коју велику, савезничку силу је – као и остали Срби пречани – полагао наде.

Већ из до сада поменутог видели смо неке од основних догађаја о којима сведочи дневник Б. Константиновића. Ради потпуније представе о његовом садржају треба истаћи да се у њему налази и читав низ записа који говоре о општим приликама, околностима у Аустроугарској. Нека од тих сведочанстава су мање или више детаљно пренета из штампе, о другима је пак сазнавао усменим путем или је, као сведок, бележио нешто што – посматрано у одређеном контексту – има шири значај. Из записа прибележених у новембру 1915, на пример, видимо да је у том периоду дошло до јачања цензуре како у Аустроугарској, тако и у Немачкој. У Двојној монархији било је „забрањено издавање листа 'Hrvatski Pokret'”, уз образложење да се „његовим садржајима угрожавају интереси ратовања”, а у Немачкој је „обушављен лист немачких социјалних демократа 'Vorwärts'” Средином новембра 1915. Б. Константиновић је прилично детаљно пренео писање штампе о „трећем ратном зајму” (стр. 45). Иако је штампа у вези са „ратним зајмом” писала о подизању „моћи и угледа државе”, већ сама околност да је овај, као и осталих укупно седам зајмова, морао да буде расписан и да је практично инсистирано на његовој обавезности („вршењу ове дужности не би се смио уклонити нити један држављанин”) говори о приликама у којима се налазила Црно-жута монархија. На поменуту околност надовезује се низ уписа из дневника који говоре о недостатку намирница, оскудици, „редукцијама obroka”, погоршању квалитета хлеба, увођењу „сустава карата за крух и брашно у цијелој Угарској”, реквизицијама, односно о постепеном, али сталном, погоршању прилика у вези са „прехрамбеним питањем” у Аустроугарској (стр. 42, 61, 62, 70, 72–73). Из дневника видимо да нису недостајали само прехрамбени производи већ и производи попут коже и платна, који су били неопходни за израду одеће и обуће. Поменули смо већ „епизоду” са „квалитетом” ципела које је носио Б. Константиновић (стр. 57), а да се ту није радило о усамљеном случају говори и то што су петнаестак дана касније, крајем децембра 1915, старешине прегледале „код свију капе, одело, ципеле, па што је нешто ваљало одузимао је да се пошаље за фронту” (стр. 60).

Као што смо већ поменули, из дневника Б. Константиновића може се видети и однос старешина према војницима. На једном месту у октобру 1915. он бележи како је „платио официр свима момцима ракију и показао момцима игру вијалице” (стр. 37), али је далеко већи број уписа који сведоче о шиканирању, претњама, исмевању, вређању и малтретирању војника (стр. 22–24, 29, 32, 34, 37). Судећи по уписима из дневника, изгледа да су се на нарочитом удару старешина у Нађвару налазили Роми. Неких недељу дана по доласку у Нађварад Б.

Константиновић бележи да се „око 4 сата после подне заклао [...] је-дан Циганин из 6. компаније због тираније лајтнантове”. Месец дана касније записује: „Натериван Циганин да једе. Прећено му да га обе-се. Тражили свећу као да ће умрети. Bischof му претио и псовао”. Без обзира на то што су виши официри знали да напомену старешинама да „не сму тући и ћушати војнике”, то се изнова и изнова понављало. У дневнику наилазимо и на податке о страдању аустроугарских вој-ника и великим губицима официра на „руском ратишту” (стр. 27, 31). Осим поменутог уписа о превозу рањеника железницом после „трој-не офанзиве” Централних сила (стр. 70), по доласку у Карловце, 19. јануара 1916, Б. Константиновић бележи: „На Дунаву лађа за лађом проносе војнике и рањене”. На страницама дневника наилазимо на случајеве умирања војника „од 'Bronhialkatara’”, „срећемо” куvara који је „у обе руке и ноге рањен”, а поједини уписи су посвећени ин-валидима. Крајем новембра 1915. бележи: „Infant [пешадинац] Јова-новић Димитрије – Грк – Митровица, одузете му ноге. Добио потпун отпуст из службе. Синоћ однели га његови познати у куплерај”.

Уз нотирање ратних страха и ситних, свакодневних ствари, у дневнику Б. Константиновић наилазимо и на поједине уписе који могу насмејати читаоца. Осим поменутог случаја са врућом супом на коју се пожалио лекарима јер га је „пекла”, он је у своју бележницу записивао и различите досетке. Примера ради: „Каквог камења има у мору? – Мокрог.” Или: „Каква је длака у коња? – Као у кобиле”. Да ли због данас неуобичајеног облика глагола који је користио, начина на који је распоредио речи у реченици или пак због контраста између представе о Првом светском рату као „судбоносној прекретници” це-лог човечанства и дужности коју је обављао, нама је следећи упис био најсмешнији: „Јуче увече одређен да јутрос 2–4 изјутра будем на стражи да се ко иза барака не осере”. Можда наведени запис звучи мало непримерено, али и такве ствари чиниле су (ратну) свакодне-вицу једног војника.

*

Ратни дневник 1915–1917 Б. Константиновића представља још једно вредно дневничко сведочанство које нам пружа увид у живот „малог” човека током Великог рата. Осим што сведочи о различитим приликама и неприликама којима је „обичан” човек током наведе-ног периода био изложен, дневник из особеног ракурса осветљава ратно искуство пречанских Срба, прилике у Двојној монархији и уопште једно – како су савременици наводили – „бурно време”. Ње-гово објављивање представља непосредни наставак рада Ж. Димића

на осветљавању прошлости Сремских Карловаца и његових становника у Првом светском рату. Бавећи се наведеном темом, Ж. Димић је у монографији *Сремски Карловци у Великом рату 1914–1918* (2015) свеобухватно сагледао историју једног града у Првом светском рату, спуштајући притом истраживачку сонду до нивоа појединца, а то је простор на коме се – како наводи један други пажљиви истраживач историје пречанских Срба Милан Мицић – „осећа со историје и истинска текстура стварног живота”. Приступајући на наведени начин истраживању, Ж. Димић је успео да отргне од заборава и осветли судбине бројних људи, али и да, шире посматрано, кроз приказ онога што се дешавало са појединим Карловчанима и једним местом у Великом рату допринесе бољем сагледавању и разумевању бројних појава у вези са историјом пречанских Срба, односно српског народа у Првом светском рату. Проналажењем дневника Б. Константиновића и његовим стручним приређивањем за штампу настављен је, дакле, ауторов предан труд на истраживању прошлости Сремских Карловаца у Првом светском рату. Шире посматрано, објављивање ове књиге представља продужетак вишедеценијског плодног рада Жарка Димића на истраживању историје „Српског Сиона” и „једног од најважнијих чворишта наше историје” (Предраг Ј. Марковић).

Током година у којима се обележавала стогодишњица Великог рата М. Мицић је приметио да је „историјска судбина делова српског народа у Хабзбуршкој монархији у време Првог светског рата” тема која је „маргинализована и недовољно истражена у српској историографији”. Током претходне деценије направљен је заиста велики искорак на том плану и објављивање *Ратног дневника* Б. Константиновића можемо сагледавати и у том контексту. Остављајући по страни шире студије и низ научних чланака, можемо рећи да је историји Срема и Сремаца у Великом рату – почевши од 2014. године – посвећено више вредних публикација. Осим поменуте монографије Ж. Димића о Сремским Карловцима, међу важније наслове можемо убројати: *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године* Милића Милићевића; две коауторске књиге Горана Васина и Ненада Нинковића – *Срем у Првом светском рату. Лојалност и преки суд* и *Срем у Првом светском рату. Страдање Срба*; репринт издање књиге *Распеће српског народа у Срему 1914. године* и *Маџари* Тоше Искрулева; монографију Оливере Делић *Нестали српски ратни заробљеници и интернирани цивили. Сабирни логор у Сремској Митровици (1915–1916)*; књигу *Из мог ратног дневника (1914–1919)* Ирижанина Васе Ешкићевића, коју

је за штампу приредио Слободан Бјелица; књигу *Карловачки гласник 1918–1919*, коју је приредила Гордана Петковић; *Илијину причу* Снежане Алексић. С обзиром на замах који прати изучавање историје српског народа током Великог рата, надамо се да ће се тренд у вези са истраживањем историје Срема наставити и у наредном периоду. Када је о дневницима реч, овом приликом указујемо на необјављене, а изузетно значајне дневничке белешке др Милана Костића, на које је научној јавности пажњу скренула Оливера Делић.

Др Момир Н. Нинковић